

บทที่ ๓
อายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.
ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเรื่องของอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์หลักอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๓.๑ ความนำ
- ๓.๒ อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๓ อายตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๔ อายตนะ ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๕ อายตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๖ สรุปท้ายบท
- ๓.๗ คำถามท้ายบท
- ๓.๘ เอกสารอ้างอิง

๓.๑ ความนำ

อายตนะ ๑๒ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ เป็นเครื่องสืบต่อให้เกิดความรู้อารมณ์ต่างๆ ได้แก่ รูป-นาม อายตนะเป็นที่ประชุมของเหตุปัจจัยมาประชุมกัน และ เป็นที่อยู่อาศัยของนามรูป เป็นที่เกิดอาศัยของบุญ และบาป บุญ และบาปจะต้องอาศัยอายตนะนี้ทั้งสิ้น และยังเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิกอีกด้วย ทำให้สัตว์พากันจมอยู่ในสังสารทุกข์ ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรคผลนิพพาน เกิดความมืดมน เกิดอวิชชาห่อหุ้มจึงพากันทำความชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วก็จะได้รับผลของวิบากเกิดกิเลสอยู่ในห้วงภพสังสารนี้ตลอดไป

ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับเกี่ยวกับ “อายตนะ” ไว้ว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ ภิกษุ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ อย่างไรเล่า ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยตา และรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไป ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ...ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ... ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ...ย่อมรู้จักกาย รู้จักโณภูฐัพพะ ...ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยใจ และธรรมารมณทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่จะได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย”^๑

ในสังยุตตนิกาย สฬายนวรรค ได้กล่าวถึงอายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ดังพระพุทธพจน์ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา^๒

๓.๒ อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

การตามรู้ในสภาวะธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่า อายตนะ ๖ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ”^๓ ผู้เขียนจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ ความหมายของอายตนะภายใน

อายตนะ หมายถึง เป็นที่เชื่อมต่อหรือที่เกิด เป็นที่ประชุมรวมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ^๔ ให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๗/๑๑๕-๑๑๖.

^๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^๔ ฉันทนา อุตสาถกัณณ, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๙.

เป็นอนัตตา “วจนัตถะของคำว่า आयตนะ คือ आयตฺตติ อตฺตโน ผลุปรตฺตยา อุตฺตสาหนฺตา วิยโหนตฺตติ= आयตฺตนาณิ แปลความว่า ธรรมใดมีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายามเพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้นธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า आयตนะ”^๕ คำว่า आयตนะ นั้นคือ

(๑) สยชาติเทสภูธ แปลว่า ที่เกิด คือ เป็นที่เกิดของบุญ และบาป บุญ และบาปอาศัย เกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อว่า आयตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มี เครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ไม่มีวิถิจิต ไม่มีบุญ ไม่มีบาป

(๒) นิวาสนภูธ แปลว่า ที่อยู่ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของรูป-นาม รูป-นาม อาศัยเกิดขึ้นที่นี้ หมายความว่า आयตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิต และเจตสิก

(๓) อากรภูธ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตา เห็นรูปครั้งหนึ่งๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุประสาท รูปรารมณฺ์ แสงสว่าง มนสิการ หู ได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตประสาท สัททารมณฺ์ ช่องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตประสาท คันธารมณฺ์ และ มนสิการ เป็นต้น

(๔) आयตฺน แปลว่า ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมน เพราะอวิชาหุ่มห่อจึงพากันก่อ กรรมทำชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือ วิบาก เมื่อวิบากเกิด แล้วมีกิเลสก็ เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดไป ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็เพราะอาศัย आयตนะเป็นเหตุ^๖

ฉะนั้น आयตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ आयตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา आयตนะ จึงเป็นแดนติดต่อเป็นสถานที่ที่ของสองสิ่งมาพบ เจอกันแล้ว ก็จะเกิดผลอีก อย่างหนึ่งตามมาเช่นว่า ตามาสัมผัสกับรูปบนแดนติดต่อก็จะเกิดความรู้สึกรู้สึกขึ้นว่า รูปอะไร สีอะไร เป็นอย่างไร เมื่อจิตของผู้เห็นยังมีนันทิราคะ คือ ชื่นชมยินดี พอใจในการที่จะ เห็นจะรู้อายตนะเป็น แดนติดต่อก็ให้เห็นให้รู้สึก ว่า รู้สึกยินดี รู้สึกยินร้าย รู้ว่าเป็นของดีที่รักใคร่ รู้ว่า เป็นของไม่ดีที่เกลียด โกรธ หรือว่ารู้แล้วเกิดความรู้สึกเฉยๆ ไม่ยินดีและไม่ยินร้าย ถึงเป็นอย่างนั้น

๓.๒.๒ आयตนะภายใน ๖

อายตนะภายใน ๖ หมายถึง สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิด ความรู้ แดนต่อ หรือแดนเกิดแห่ง ความรู้ และอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกทั่วไปว่า อารมณฺ์ ๖ คือ เป็นสิ่ง สำหรับให้จิตยึดหน่วงคือ

^๕ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ รจนา, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๒.

^๖ พระธรรมธีรราชฆาณิก (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙), หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมมิกจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๗.

- (๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท
- (๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท
- (๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท
- (๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท
- (๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท
- (๖) มนายตนะ^๗ จิต ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ จิตทั้งหมด

เมื่อใดบุคคลรู้ชัดซึ่งอายตนะ ๖ เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ความดับ แห่งอายตนะ ๖ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับอายตนะ ๖ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ บุคคลชื่อว่าเป็นสัมมาทิฐิ

เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ย่อมมี เพราะนามรูปเป็นเหตุให้เกิด ความดับอายตนะ ๖ ย่อมมี เพราะนามรูปดับ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แหละ คือ ความเห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ความตั้งใจชอบ ชื่อว่าปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับอายตนะ ๖

เมื่อใดบุคคลรู้ชัดซึ่งอายตนะ ๖ เหตุเกิดอายตนะ ๖ ความดับอายตนะ ๖ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับอายตนะ ๖ อย่างนี้ เมื่อนั้นท่านละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัย และมานานุสัย โดยประการทั้งปวง ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ย่อมกระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกขในปัจจุบัน

แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อริยสาวกชื่อว่าเป็นสัมมาทิฐิ มีความเห็นดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้

ความดับแห่งอายตนะ ๖

- ๑) จักขุดับ ณ ที่ใด รูปสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๒) หูดับ ณ ที่ใด สัทสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๓) จมูกดับ ณ ที่ใด คันธสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๔) ลิ้นดับไป ณ ที่ใด รสสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๕) กายดับ ณ ที่ใด โผฏฐัพพสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๖) ใจดับ ณ ที่ใด ธรรมสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น

จะเห็นได้ว่า อายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพลติเป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือ จะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะไม่ต้องอาศัยอายตนะเหล่านั้นเป็นไม่มีอายตนะ จำแนกโดยประเภทแห่งทวารก็มี ๖ เรียกว่า อชฺฌตติกายตณ เป็นอายตนะภายใน

^๗ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๘.

๓.๓ आयตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

การตามรู้ในสภาวะธรรม คือ आयตนะภายนอก ๖ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่า “อายตนะภายนอกมี ๖ คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมายตนะ”^{๘๘} จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์มี ๖ เหมือนกัน เรียกว่า พาหิรายตนะ เป็นอายตนะภายนอก

๓.๓.๑ ความหมายอายตนะ

อายตนะ หมายถึง เป็นที่เชื่อมต่อหรือที่เกิด เป็นที่ประชุมรวมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ^{๘๙} ให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา “วจนัตถะของคำว่า อายตนะ คือ อายตนะติ อตตโน ผลุปปตติยา อุสสาหนตา วียโหนตตีติ=อายตนา นิ แปลความว่า ธรรมใดมีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายามเพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า อายตนะ”^{๙๐} คำว่า อายตนะ นั้นคือ

(๑) สมุทธานุสสัจจะ แปลว่า ที่เกิด คือ เป็นที่เกิดของบุญ และบาป บุญ และบาปอาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อว่า อายตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มีเครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ไม่มีวิถิจิต ไม่มีบุญ ไม่มีบาป

(๒) นิवासจฺจ แปลว่า ที่อยู่ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของรูป-นาม รูป-นาม อาศัยเกิดขึ้นที่นี้ หมายความว่า อายตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิต และเจตสิก

(๓) อากรรุจฺจ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตา เห็นรูปครั้งหนึ่งๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุปสาท รูปารมณฺ์ แสงสว่าง มนสิการ หู ได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตปสาท สัททารมณฺ์ ช่องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตปสาท คันธารมณฺ์ และมนสิการ ดังนี้ เป็นต้น

(๔) อายตฺน แปลว่า ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมีตมฺน เพราะอวิชชาหุ้มท้อจึงพากันก่อกรรมทำชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือ วิบาก เมื่อวิบากเกิด แล้วมีกิเลสก็เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดเวลา ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ^{๙๑}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับ อายตนะ ไว้ว่า พึงทราบ โดยอรรถว่า จำแนกออกเป็น ๕ ความหมายด้วยกันดังนี้

^{๘๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๘๙} ฉันทนา อุตสาถลักษณฺ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, หน้า ๘๙.

^{๙๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รัตนา, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๕๒.

^{๙๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า

๑) สถานที่อยู่ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า “อิสสรายตน - ศาลพระอิศวร วาสุ เทวายตน- ศาลพระवासเทพ” เป็นต้น

๒) บ่อเกิด ก็เรียก อายตนะ (ได้) ในคำว่า “สุวณฺณายตน-บ่อทอง รตนายตน - บ่อแก้ว (เพชรพลอย)” เป็นต้น

๓) สถานที่เป็นที่ชุมนุม ก็เรียก อายตนะ (ได้) ในคำว่า “มโนรมเย อายตเน สวณฺดิน วิหังคมา-ฝูงวิหคในอรัญอันเป็นที่ชุมนุมที่น่ารื่นรมย์ใจย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น” เป็นต้น

๔) ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด เรียก อายตนะ (ได้) ในคำว่า “ทกฺขินาปโถ कुณน อายตน-ประเทศทกฺขินาปถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย” เป็นต้น

๕) เหตุก็เรียก อายตนะ (ได้) ในคำว่า “ตตร ตเตรว สกฺขิปพพต ปาปุณาตีสตีสตี อายตเน-เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุณัณยอมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้นๆ ทีเดียว” เป็นต้น^{๑๒}

ฉะนั้น ความหมายของอายตนะ หรือ อายตนะ ๑๒ หมายถึง คือ สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ แตนต่อ หรือแดนเกิดแห่งความรู้ และอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ทั้ง ๖ นี้ เรียกทั่วไปว่า อารมณ์ ๖ คือ เป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหวังดังได้อธิบายมาแล้ว

๓.๓.๒ อายตนะภายนอก ๖

อายตนะภายนอก โดยการจำแนกเป็นประเภทแห่งอารมณ์ มี ๖ เหมือนกันที่เรียกว่า พาทิรายตน เป็นอายตนะภายนอก คือ

(๑) รูปลายตนะ รูปารมณ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สีต่างๆ

(๒) สัททายตนะ สัททารมณ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่างๆ

(๓) คันธายตนะ คันธารมณ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่างๆ

(๔) รสอายตนะ รสารมณ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ รสต่างๆ

(๕) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณ์ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่างๆ

(๖) อัมมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๑๓}

^{๑๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิธรรมคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (นครปฐม: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๘.

^{๑๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗.

หากจักขุ โสถ ฆานะ ชิวหา กาย มนะ (อายตนะภายใน) ซึ่งเป็นรูปภายในมีอยู่ และรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ (อายตนะภายนอก) ทั้งหลายที่อยู่ภายนอกไม่มาสู่อายตนะภายในนั้น การกำหนดรู้ที่เกิดจากอายตนะภายในและภายนอกเมื่อมาเจอกัน นั้นก็ไม่มี ส่วนประกอบแห่งวิญญานที่เกิดจากอายตนะภายในและภายนอกกระทบกันก็ยังมีไม่ได้

หากมีอายตนะภายในและมีอายตนะภายนอกเข้ามาสู่อายตนะภายใน แต่ไม่มีการกำหนดรู้เมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกมาเจอกัน ส่วนประกอบแห่งวิญญานที่เกิดจากอายตนะภายในและภายนอกกระทบกันก็ยังมีไม่ได้ เมื่อมีอายตนะภายใน และมีอายตนะภายนอกเข้ามาสู่อายตนะภายใน และมีการกำหนดรู้เมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกมาเจอกัน ส่วนประกอบแห่งวิญญานที่เกิดจากการกระทบกันนั้นจึงมีได้คือ

๑) เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว น้อมใจไปในรูปอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในรูปอันไม่น่ารัก
๒) ฟังเสียงด้วยหูแล้ว น้อมใจไปในเสียงอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในเสียงอันไม่น่ารัก
๓) ดมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว น้อมใจไปในกลิ่นอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในกลิ่นอันไม่น่ารัก

๔) ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว น้อมใจไปในรสอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในรสอันไม่น่ารัก
๕) ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว น้อมใจไปในโผฏฐัพพะอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในโผฏฐัพพะอันไม่น่ารัก

๖) รู้แจ้งธรรมารมณด้วยใจแล้ว น้อมใจไปในธรรมารมณอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในธรรมารมณอันไม่น่ารัก

เป็นผู้ไม่ตั้งกายคตาสติไว้ มีใจมีประมาณน้อยอยู่ และย่อมไม่รู้ชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับไปไม่เหลือแห่งอกุศลธรรม ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้ที่มีใจชุ่มแล้วในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ อันจะพึงรู้แจ้งด้วยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือ

๑) จักขุไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรูป รูปก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจักขุ แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในจักขุและรูปนั้น

๒) หูไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของเสียง เสียงก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของหู แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในหูและเสียงนั้น

๓) จมูกไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของกลิ่น กลิ่นก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจมูก แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในจมูกและกลิ่นนั้น

๔) ลิ้นไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรส รสก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของลิ้น แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นกับรสทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในลิ้นและรสนั้น

๕) กายไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของโผฏฐัพพะ โผฏฐัพพะก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของกาย แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในกายและโผฏฐัพพะนั้น

๖) ใจไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของธรรมารมณ ธรรมารมณก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของใจ แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในใจและธรรมารมณนั้น

จะเห็นได้ว่า อายุตนะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันทำให้เกิดการเชื่อมต่อทำให้เกิดความรู้ เป็นภูมิพื้นฐานที่ทำให้ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งเห็นจริงมี ๑๒ อย่าง แบ่งเป็นอายุตนะ ภายใน ๖ และอายุตนะภายนอก ๖ ซึ่งอายุตนะนั้นสิ่งที่จัดเป็นรูปมี ๑๑ อย่าง และสิ่งที่ป็นนามมี ๑ อย่าง คือ ธรรมารมณ์

๓.๔ อายุตนะ ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อายุตนะเป็นสิ่งสำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายุตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพจน์เป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์หรือจะให้พ้นทุกข์ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้ว จะไม่ต้องอาศัยอายุตนะเลยนั้นเป็นไม่มี อายุตนะจำแนกโดยประเภทแห่งทวารนั้นมี ๖ เป็นอายุตนะ ภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณฺมี ๖ เหมือนกันเป็นอายุตนะภายนอก รวมอายุตนะ ๑๒ และ จำแนกเป็นรูป-นาม ได้ดังนี้

๓.๔.๑ อายุตนะภายใน ๖ ที่เกี่ยวกับรูป-นาม

(๑) จักขุอายุตนะ จักขุ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ จักขุทวาร เป็น เครื่องต่อหรือต่อทางจักขุทวาร องค์กรธรรม ได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่ กระทบได้”^{๑๔}

(๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ โสตทวารเป็น เครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๕}

(๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ฆานทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๖}

(๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ ชิวหาทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๗}

(๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กายทวารเป็น เครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ กายปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๘}

(๖) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่อง ต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์กรธรรม ได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)^{๑๙}

ส่วนในจักขุสูตร ว่าด้วยจักขุ พระสูตรเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดง ว่า อายุตนะภายใน ๖ คือ

๑) จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น

^{๑๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖/๑๑๓.

^{๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๗/๑๑๓.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๘/๑๑๓ - ๑๑๔.

^{๑๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๙/๑๑๔.

^{๑๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๐/๑๑๔.

^{๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๑/๑๑๔ - ๑๑๖.

- ๒) โสตะ (หู) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๓) ฆานะ (จมูก) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๔) ชิวหา (ลิ้น) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๕) กายไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๖) มโน (ใจ) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น

ผู้ศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้ ทรงเรียกว่า สัทธานุสारी^{๒๐} ธรรมเหล่านี้ของผู้ใดประจักษ์ชัด โดยยิ่งด้วยปัญญา ผู้นั้นทรงเรียกว่า อัมมานุสारी^{๒๑} และผู้รู้เห็นธรรมเหล่านี้ทรงเรียกว่า โสตาบัน^{๒๒}

๓.๔.๒ อายุตนะภายนอก ๖ ที่เกี่ยวกับรูป-นาม

(๑) รูปอายุตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ สีต่างๆ เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รูปารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นได้ และกระทบได้”^{๒๓}

(๒) สัททอายุตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัททารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๔}

(๓) คันธอายุตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ คันธารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๕}

(๔) รสอายุตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รสารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๖}

(๕) โผฏฐัพพะอายุตนะ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ โผฏฐัพพะเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ โผฏฐัพพารมณฺ์ ซึ่งมี ๓ คือ

๑) ปฐวีโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็นรูปธรรม

๒) เตโชโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็นรูปธรรม

๓) วาโยโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๗}

(๖) อัมมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ธรรมเป็นเครื่องต่อองค์ธรรม ได้แก่ ธรรม ๖๙ คือ

๑) สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

๒) เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)

^{๒๐} สัทธานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามศรัทธา ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต; อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๗๒.

^{๒๑} อัมมานุสारी หมายถึง ผู้เล่นไปตามธรรม ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นวิมุตติ; อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๗๒.

^{๒๒} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๓๐๒/๑๘๗, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๐๒/๓๒๑.

^{๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๒/๑๑๖.

^{๒๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๓/๑๑๖.

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๔/๑๑๗.

^{๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๕/๑๑๗.

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๖/๑๑๗.

๓) นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)
เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ และกระทบไม่ได้^{๒๘}

ตารางแสดงการจัด आयตนะ ๑๒ เป็นรูป-นาม

อายตนะ ๑๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขายตนะ	รูป	
โสตตายนะ	รูป	
ฆานายตนะ	รูป	
ชีวหายตนะ	รูป	
กายายตนะ	รูป	
มนายตนะ		นาม
รูปายตนะ	รูป	
สีตหายตนะ	รูป	
คันธอายตนะ	รูป	
รสายตนะ	รูป	
อายตนะ ๑๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
โผฏฐัพพายตนะ	รูป	
ธัมมายตนะ	รูป	นาม

๓.๕ आयตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานโดยกำหนดเอาธรรม คือ आयตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์กับไตรลักษณ์ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และ आयตนะภายนอก ๖ การรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป รู้จักหู รู้จักเสียง รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น รู้จักรส รู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย รู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ และรู้จักใจ^{๒๙} การกำหนดรู้ आयตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ ดังนี้

๓.๕.๑ आयตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อายตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา^{๓๐}

(๑) รู้ซัดตา รู้ซัดรูป สัมผัสขณิโกอาศัยตา และรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ซัดสังขณินั้น การเกิดขึ้นแห่งสังขณินี้ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ซัดเหตุ นั้น การละสังขณินี้ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วย

^{๒๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๗ - ๑๑๘.

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

เหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๑} จักขุ และรูป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๒} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๒) รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชน์ใดอาศัยหู และเสียง ทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๓} โสตะ และสัททะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๔} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๓) รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น สังโยชน์ใดอาศัยจมูก และกลิ่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๕} ฆานะ และคันธะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๖} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๔) รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส สังโยชน์ใดอาศัยลิ้น และรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๗} ชิวหา และรส ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๘} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๕) รู้ชัดกาย รู้ชัดโณภูฏัพพะ สังโยชน์ใดอาศัยกาย และโณภูฏัพพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๙} กาย และโณภูฏัพพะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๔๐} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๖) รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณฺ์ สังโยชน์ใดอาศัยใจ และธรรมารมณฺ์ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๔๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

ก็รู้ชัดเหตุนี้^{๔๑} มโน และธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๔๒} เป็น การเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓.๖ สรุปท้ายบท

อายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาโดยพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายใน และ ภายนอกอยู่ เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรม เห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมหรือเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิด ทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมอยู่ มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่ อาศัย (ตัณหา และทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นทุกสิ่งในโลก พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ อย่างนี้แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน อายตนะทั้ง ๑๒ นี้ เป็นรูป ๕ คู่ อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรมทั้งหมด อายตนะภายนอก คือ สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นรูปธรรม ส่วนคู่ที่ ๖ อายตนะภายใน ได้แก่ มนายนตนะ เป็นนามทั้งหมด ส่วนอายตนะ ภายนอก ธรรมายตนะนั้นเป็นรูป-นาม เจตสิกเป็นนามธรรม สุขุมรูปเป็นรูปธรรม ส่วนนิพพานเป็น นามธรรม

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๔๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

๓.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนาว่ามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายอายตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายอายตนะภายใน ๖ กับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๕. จงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ กับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๖. จงอธิบายอายตนะภายใน ๖ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๗. จงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๓.๘ เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- _____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- _____. ปกรณวิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- ฉันทนา อุตสากัลกษณ์. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธารนิชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
- พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระธรรมธีรราชฆาณนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๖.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รจนา. ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๐.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุมิธรรมคแปล ภาค ๓ ตอน ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, นครปฐม: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.